

ÉRTEKEZÉSEK

A

TÁRSADALMI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

HATODIK KÖTET.

A II. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

PESTY FRIGYES

OSZTÁLYTITKÁR.

A M. T. AKADÉMIA
FÜZETKÖZLŐ HIVATALA

BUDAPEST, 1881.

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

3 13602

TARTALOM.

- I. Szám. Magyarország és egyes törvényhatóságainak népesedési mozgalma. **K o n e k S á n d o r** tól.
- II. » Nagy férfiak szerepe a történelemben. (Székf. ért.) **Z s i l i n s z k y M i h á l y** tól.
- III. » **K a z i n c z y G á b o r** irodalmi hatásáról. Irodalom-történeti tanulmány. **J a k a b E l e k t** től.
- IV. » Emlékbeszéd **U r h á z y G y ö r g y** felett. **S z i l á g y i S á n d o r** tól.
- V. » **P a l a c z k y F e r e n c z** emlékezete **Z s i l i n s z k y M i h á l y** tól.
- VI. » A nemzetgazdaságtan és módszere s a társadalmi tudományok terén való haladás nehézségei. **W e i s z B é l á t** től.
- VII. » A magyar jogi műnyelv kérdéséhez. Jogirodalmi tanulmány, tekintettel jogi műnyelvünk jelenére, múltjára, mivoltára és gyökeres javítására. **B a k o s G á b o r** tól.
- VIII. » A fémvaluta kérdése a tudomány jelen állása szerint. Első rész: »Egyszerű vagy kettős valuta?» **K a u t z G y u l á t** tól.
- IX. » A magyar és osztrák államháztartás 1868—1877-ig. **L á n g L a j o s** tól.
- X. » Gróf **T e l e k i D o m o k o s** emlékezete. **D e á k F a r k a s** tól.
- XI. » Emlékezés **Z l i n s z k y I m r e** l. tagra. **T ó t h L ő r i n c z** től.
- XII. » A perdöntő eskü és az előzetes tanúbizonyítás a középkori magyar perjogban. (Székf. ért.) **H a j n i k I m r é** től.
-

GRÓF TELEKI DOMOKOS

EMLÉKEZETE.

IRTA

DEÁK FARKAS.

(Olvastatott 1881. február 28-án.)

BUDAPEST, 1881.

A M. TUD. AKADEMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

Az Akadémia épületében.

Gróf Teleki Domokos emlékezete.

(Olvastatott 1881. február 28-án.)

A gernyeszegi sírbolt már rég ölébe fogadta a nemes halottat, kinek lefolyt életére néhány visszapillantást tenni engem hívott fel a megtisztelő bizalom. Egyfelől aggódva fogtam e sorok megírásához, mert egy idő óta az elpusztuló jók számát oly aránytalanul és megdöbbentőleg nagynak találom, hogy e részben semmi vigasztalót sem tudok mondani, és mert néhai gróf Teleki Domokos hű jellemzése sokkal nehezebb feladat, hogysem igénytelen emlékbeszédem formái közt teljesen megoldani tudnám. De másfelől némi gyönyört ígér, habár csak rövid időt is oly emelkedett szellemű, oly szépéletű férfiú társaságában tölthetek, mint néhai tagtársunk volt. És szükségét látom, hogy az oly tiszta jellemű, hű hazafiak képét, milyen gróf Teleki Domokos volt, gyakran felidézzük s velők foglalkozunk. Már csak azért is, mert, hogy röviden említsem, társas-életünkben valami abnormis állapot észlelhető. Látunk embereket, kik ma komorabbak s zárkózottabbak, mint néhány évvel ezelőtt, kik jelenben mindent közönyösen vesznek, s e hangulatban fiatalabbakat is vonnak maguk után, kik mintha be nem vallott, ki nem jelentett oly irányzatoknak hódolnának, mely a nemzetével nem azonos. Úgy tetszik, mintha állami életünk újjáalakulása nem felelne meg várakozásaiknak; mintha várnák az időt, melyben mondhassák: íme az új vívmányok nem életrevalók; mintha boszszuságot éreznének, hogy az évek számával mind meszszebb és meszszebb tűnik várakozásuk teljesülésének lehetősége. Sokan visszavonulnak a forumról s a közélettől és tevékenységtől távolmaradásban megszállja őket a melancholia, az elégedetlenség tartalmatlan s ép azért fá-

rasztó szelleme, mely néha egy-egy keserű felszólamlásban, indokolatlan kitörésben nyilvánkozik. Sőt néhányon azok közül is, kik köztünk járnak-kelnek, van valami nyoma a mentalis reservationnak, a mesterkélt bizalomnak, melyet, mint a kézi álarczot, könnyű eldobni az idők változtával. Ez idők változása azonban, ama jövődő, melyet ők várnak, nem közelget. Alak-talan ábrándok s alaptalan remények nem szoktak teljesülni s így az idő munka nélkül s épen azért örömtelenül rohan el fölöttük. Az ilyenek számára felette tanulságos példa gróf Teleki Domokos emlékezete, ki egész életét hazája leghivebb fiaival együtt érezve és együtt gondolkozva, üdvös munkásságban, a köztisztelet és a közszeretet biztató és jutalmazó dískörében töltötte.

Nem volt ő Széchenyi István, ki világra szóló eszméivel s óriási reformjaival haldokló nemzeteket keltsen újéletre; nem ama nagyszellemű törvényalkotó, ki nemzetének fenntartási és előrehaladási formáit századokra kijelölje, hisz az ily egyének a természetnek és a gondviselésnek is csak ritka ajándékai s épen nagyságuk miatt nem is alkalmasok, hogy a magok teljességökben a polgári élet követendő mintaképei gyanánt állítassanak fel: gróf Teleki Domokos ama jeles hazafiak közé tartozott, kikben a szív nemessége tudományossággal s a közjó szeretete lankadatlan munkássággal párosulván, az új nemzedékeknek minden időben követendő példányul szolgálhat.

Édes atyja *József* — (szül. 1777. † 1817.) legkisebb fia volt az egykori ugocsavármegyei főispánnak és koronaőr szintén *Józsefnek* (sz. 1738. † 1796.) — ifjabb éveiben utazásokat tévén külföldön, tapasztalta, hogy kor- és rangtartásai közmiveltségben, tudományosságban sokkal előbbre vannak, mint ő, habár ő itthon a miveltebb s tanultabb ifjak közé méltán soroztatott, s kutatván az okokat, rájött, hogy az ő elmaradottságának oka a házi nevelésben, amazok előhaladottságának oka pedig abban rejlik, hogy nyilvános közintézetekben növekedtek. Hazatérvén, sokat tett a nevelési eszmék terjesztésére s különösen nagy pártfogója volt Pestalozzi tanainak. Nőül vette *Teleki Zsófiát*, gróf Teleki Lajos országos elnök leányát, kitől nyolcz gyermeke született. Ember-szeretetének s a közérdekek iránt való buzgalmának fényes jeleit adta 1817-ben az erdélyi inség és

éhhalál korában, midőn jobbágysai s általában az éhséggel küzdő szegénység gyámolítására nagyáldozatokkal járulván, a földesurak és vagyonosabb honfiak közt legtöbbet tett s példája másokra nézve is a legjobb hatással volt. Azonban alig negyven éves korában, még azon évben elhalálozott. Gyermekai közül *István*, *Károly* és *Gábor* ifjan elhaltak; *Juliánna* férjhez ment Tisza Lajoshoz; *Borbára* gróf Ráday Gedeonhoz; *Józéfa* Zeyk Józsefhez; *Zsófia* gróf Bethlen Jánoshoz. A legkisebb fiú *Domokos* volt, ki Marosvásárhelyt, szülei állandó lakhelyén, 1810-ben, április 1-én született.¹⁾

Atyja, mint említém, az egész ország osztatlan részvéte mellett 1817-ben kora sírjába szállván, a gyermekek nevelése az özvegy édes anyára maradt, ki Domokost, férje elveihez hiven, tizenegy éves korában a nagy-enyedi főiskolába küldötte, hol a családi kör közvetlen élvezésének az év nagy részén át búcsut mondva, az alsóbb-osztályokban négy és félévet, a felsőbb tudományok hallgatásában négy egész évet töltött.

»Hazánk tanintézeteinek általános fogyatkozása — mondja maga a néhai gróf, hátrahagyott jegyzeteiben — ama korszakban abban állott, hogy míg az alsóbb tanosztályok a középtanodák igényeinek nem feleltek meg, addig a felsőbbek, a középiskola és az egyetemi legfensőbb tanrendszer közt, egy nehezen betölthető középtéren állottak. Ide járult még az alsóbb-osztályokban a szakrendszer teljes hiánya, az ugynevezett köztanítók fiatalsága s évenkénti változása. Ily körülmények között a tanítás az alsóbb osztályokban felette hiányos volt. Az alsóbb osztályok a felsőbbekkel nem állottak szakadatlan folytonosságban.

»A felsőbb osztályok tantárgyai túlhaladták a gyengébbek felfogását és tehetségét, mindazáltal a szorgalmas és nagyobb tehetséggel megáldott ifjak művelődésére szép tér volt nyitva.

»A tudományoknak egy részét ez időben már hazai nyelven tanították s némely tudományoknak latin nyelven való tanítása, az értelmesebb és miveltebb tanítványokra nézve nem

¹⁾ Midőn a régi jó szokás szerint születését a városon lakó atyfiaknak hírül adták, nagy-bátyja Teleki Mihály tréfának hitte s boszankodva mondá: oly Istenes dologgal, mint egy emberi lény születése, hogy mernek áprilist járattni.

járt nehézséggel, fődolog volt, hogy néhány tanár jeles módszere és modora által képes volt a figyelmesebb fiatalokat a tudományok s általában a tudományosság világába vezetni.»

A jegyzetek a tanárokról is megemlékeznek, részben igen érdekesen. Lássunk csak egy pár észrevételt:

»A lángelméjű *Szász Károly* kitűnő tanítói tehetsége s történelem tanítási jeles módszere, midőn hazai jogviszonyaink tömkelegére tiszta világot vete, egyszersmind a mélyebb buvárkodásra is *Ariadné*-fonalát adta a fiatal tanítvány kezébe.

Köteles Sámuel, a philosophia tanára kevés eredetiséggel bírt. Felségsértésnek tartotta Kant valamely tételét tagadni, de a tudomány akkori állását a maga kiterjedésében ismerte. Szorgalmas, tiszta, hévteljes előadása, melylyel az ész és jog természetét s az erkölcsi törvényeket fejtegette, maradandólag ragadta meg az ifjúságot.

Hegedüs Sámuel, kevés szorgalommal tanított, sok órát mulasztott s úgy hazai — mint általános történelme annak, mit előadnia kellett volna, csak töredékét foglalta magában, de mikor aztán kathedrába lépett, jelesen adott elő. Ugyanezt mondhatni *Tompa János* theologiae professor tanítási rendszeréről is. Tantárgyának egyes részeit nagy buzgalommal adta elő, az ítéletnek s az eltérő nézeteknek szabad tért nyitott. stb.

»A jól és jeles tanerők által előadott tudományok mellett legszembevetőbb s felette káros vala a mennyiségtan és természettudományok hiányos tanítása, melyeket akkorban divat volt nem tanulni.¹⁾

»A közoktatás hiányait magán-szorgalommal pótoltam, de már ekkor érezhető volt szemeim gyengesége, mi az éjszakai kázást nem igen engedte. E hiányon úgy segitettem, hogy a nappalt annál szorgalmasabban felhasználtam. És ha minde mellett sok fáradsággal is kevesebb ismeretet gyűjthettem, mint talán magán-nevelés mellett tehettem volna, bőven kárpótolva érzem magamat az által, hogy korán megszoktam az emberi társaság polgára lenni s annak jóllétébe, felvirágzásába

¹⁾ Később *Szász Károly* vette át a mennyiségtan és vegytan előadását s aztán bezzeg divat lett ezek tanulása. D.

és becsületébe helyezni legfőbb örömemet, jóllétemet, becsületemet. És miként kortársaim nagy részét és pedig különböző sors és helyzetbelieket korán megismertem, megtanultam velök szorosabb összeköttetésben lenni, azok érdekeit a magaméi — az enyémeiket az övéik közé szőni. A nélkül, hogy az ő előnyük által irigységre, a magaméi által tulbizakodásra ragadtattam volna, a nélkül, hogy akár őket magamnak önzőleg alárendelni kívántam volna, akár függetlenségemet, magasabb meggyőződéseimet kellettén tul korlátozni kénytelen lettem volna.»

Megnyugtató s lelkesítő nyilatkozat a nyilvános nevelés mellett. Egyszersmind bizonyágtétel, hogy az olyan honpolgár, ki gyermekségétől fogva hazai közintézetben nevedik, soha sem érzi magát idegennek polgártársai közt, soha sem fog hóholni amaz obscurus nézeteknek, hogy ő külön faj s bármi sorsfordulattal szemben együtt érez, együtt gondolkozik, együtt szenved s együtt örvend nemzetével.¹⁾

Gróf Teleki a nagyenyedi főiskolától az 1829-ik év őszén a nevezetesebb tudományokból letett szigorlattal (ugynevezett *finale*) vett búcsut s azután mint joggyakornok, a marosvásár-

¹⁾ Napjainkban sok helyt egészen más nevelést látunk. A szegény urficska idegen ajkú dajka öléből külföldi bonne-ok és gouvernantok kezén át, page-ok és inasok tanubizonyága mellett, együgyű tanítócskák és papocskák védelme alatt botorkázza át a tanulásra alkalmas legszebb éveket s oly oktatásban részesül, mely a mai korban a komoly tanításnak inkább csak paródiája. Az egyéni jellem ez örökös szolgák közt elsatnyul, az érzékiség, szenvedélyek jókor jelentkeznek. A tudományokban a gyermekkor vizsgálatok inkább csak a mások elnézésének eredményei, mintsem a szorgalomnak és tudásnak. Míg később a komolyabb érettségi vagy más szak-szigorlatok, melyek a szellem fegyelmeyzettségéről tennének bizonyágot, örökre elmaradnak, helyettök csakhamar bekövetkeznek a futtatások, a könnyű de drága szerelmek, a könnyű párbajok, a tivornyázás, a kimerülés, a czéltalan élet megunása. Üres a fő, üres a kebel, a jó urfi semmiben sem leli gyönyörét. Vajjon az ilyenek hogy nyilatkozzanak ifjúságukról s hogy érezzék jól magokat életdús, tevékeny, haladó, munkás, szorgalmas polgártársaik közt. Mit tudnak tenni az ilyenek s ki várna tőlük eredményekben s dicsőségben gazdag életpályát. Néha felébred egyikben-másikban az *ulánzás ösztöne*, megragadnak egy-egy hín alkalmat, hogy csillogtassák nevöket, kapkodnak ide-oda, de szoliditás, alaposság, valódi meggyőződés, tudomány, kitartás nincs bennök, jogosult tekintély soha se környékezi nevöket stb. stb.

helyi kir. it. táblánál töltött egy évet. Az emlékezetes 1830-ik év őszén édes anyja részéről, mint távollévőök követe jelent meg a pozsonyi országgyűlésen. A jól nevelt ifjak akkori szokása szerint, az iskolai tanulmányok és a joggyakorlat végzetével külföldi egyetemek látogatására és utazásra kellett volna mennie, »de Pest — mondja a hátrahagyott jegyzék — ez időtájban szebb és tanulságosabb volt, hogysém átszökhettem volna. Ekkor volt ugyanis hazánk amaz évtized kezdetén, mely méltán nevezhető Széchenyi tizedének. Ellenei még csak a mult hiveiből állottak, de ama valódi ellenségek, kik minden reformátorra nézve a legveszélyesebbek, a túlszárnyalók, még nem mutatkoztak. Széchenyi egyik nagyszerű és gyakorlati eszméje, mely szerint ő Pestet a magyar élet és műveltség közép-pontjává kívánta tenni, a sikerült gondolat egész frissességével hatott a főváros felvirágzására. És Pest az 1831-ik és 1832-ik évben oly mértékben vált a magyar értelmiség, születési és vagyoni notabilitások gyűlpontjává, mint azelőtt soha s hasonló irányban talán azután se.«

»Ily viszonyok között töltött két év, Magyarország legbecsületesebb államférfiainak társasága, kik közül Széchenyi, el merem mondani, pártfogására, szivességére, sőt bizalmára is méltatott, bizonyára a legdöntőbb hatással voltak egész életemre. Különben a tétlenségtől idegenkedve, hihető közhitvatali pályára adtam volna magamat, de ez idő alatt győződtem meg, hogy független állásban is szolgálhatom hazámat s talán még jobban, mint amugy.«

1831-ben a pesti kir. egyetemen jogi tanulmányait folytatta s év végével itt is szigorlatot tett. A következő évben Pestvármegyénél tiszteletbeli jegyzőséget viselt.

Ekkor és itt történt első nyilvános felszólalása. A vármegyei követek megválasztása alkalmával ugyanis a felkiáltásoknál a többséget kitudni nem lehetvén, a nádor szavazást rendelt el s a személyeket, kiket megválasztatni óhajtott, a már máskor is használt *candidatio* szóval jelölte ki. Gróf Teleki e kifejezésben sérelmet látott s szavazatát nem a kijelöltekre, hanem más személyekre adta. A szavazatszedő bizottság azonban jelentésében az ő jelöltjeiről nem emlékezett meg.

Ekkor gróf Teleki a gyűlés színe előtt, a nádor jelenlétében panaszt emelt, hogy jóllehet a szabadválasztással jogosan élt, azok neveit, kikre szavazott, a jelentésben felemlítve nem találja. A gyűlést a szokatlan fellépés egyelőre meglepte s mellőzni akarták az ügyet, de a nádor a czélzást felfogva, a szavazás felvételét a jelentésbe azonnal megrendelte.

Ez időből még felemlítendőnek tartom, hogy ekkor jelent meg gróf Teleki Domokosnak néhány költeménye is, melyeket részint az író nevéért, részint tárgyuknál fogva, mert többnyire ugynevezett hazafi versek voltak — szívesen közöltek az akkori lapok.¹⁾

A reform és az alkotmányos mozgalmak Erdélyben is tért kezdvén nyerni, gróf Teleki visszatért szülőföldjére s az 1834-ik évet megelőző ébresztési kísérletekben élénk részt vett. Egész odaadással csatlakozott a *vándor patriotákhoz*,²⁾ s mindama vármegyei gyűléseken, hol birtokos volta jogot adott a szólásra, megjelent, s az alkotmány és törvény helyreállításáért és a reform-eszmékért bátran szót emelt. Általában véve élénk részt vett az akkori mozgalmas életben, mely úgy a fővárosban, Kolozsvárt, mint a vármegyéken és székeken, különösen Alsó-Fehér- és Szolnokvármegyében, s Maros- és Udvarhelyszéken hatalmas áradatnak indult, hogy rövid tizennégy év alatt a régi rend romlatag részeit végkép elseperje.

Az 1834-ik év elején történt, hogy az erdélyi közéletnek egyik nagytekintetű és mondhatni legnépszerűbb tagja: *gróf Kendeffi Ádám* 39 éves korában hirtelen elhalt. A váratlan vesztesség hírére a főváros jajkiáltása az egész országban visszhangra talált. Temetésén úgyszólván az egész ország jelen volt. A halottasháznál beszélt iktári gróf Bethlen Domokos³⁾ és Herepei Károly, híres egyházi szónok, a sírnál az id. gróf

¹⁾ Későbbi időben is irogatott egy-egy költeményt s úgy tudom, kéziratban össze is vannak szedve.

²⁾ Vándor patriotáknak nevezték 1838-ban, kik minden gyűlésre elmentek, hol birtokuk volt s úgyszólván vármegyéről vármegyére, székről székre utaztak. Vezetőjük volt báró Wesselényi Miklós, továbbá tagjai: Kemény Dénes, Zeyk József és Károly, ifj. Bethlen János, Véér Farkas, Cserei Miklós, Pálffy János stb. stb.

³⁾ Az utolsó iktári gróf Bethlen.

Bethlen János, a tulajdonképen való emlékbeszédet azonban az alig huszonnégy éves ifju gróf Teleki Domokos mondotta, ki az ország mély és méltó fájdalomát szivreható beszédben fejezte ki,¹⁾ egyebek közt így jellemezvén a nemes férfiut: »Ő inkább tettel beszélő, mint beszéddel cselekvő férfiú, olyan-
nak látszott, a milyen volt, lelke helyes, ép, józan felfogású, szive bátor s minden szépért és nagyért buzgó, a melyben min-
dennek volt helye, csak a rosznak nem, ő magát az élet pályáján a merészség iskolájában nevelte; akarata tántoríthatatlan, mely csak a törvénynek és okosságnak hódolt, melyet a teher emelt, az akadály erősített; egyenes és szigorú volt, a ki a kevélységet megalázta, az irigységet lefegyverezte. Barátja volt ő minden jónak, de ahol a szándék rosszszaságát látta, vagy a hol a tiszta egyenességgel egybe nem férő mellékcze-
lokat vett észre, mint az igazság bosszuló angyala, legottan tüzzel-vassal jelent meg s ettől sem a személynek külső méltó-
sága, sem semmi tekintet el nem tartóztatta. Ez szerezte meg neki a jók közszeretetét s bámulásig terjedő becsülését. A rosszszak tartottak tőle s azzal vigasztalták magokat, hogy ki-
töréseit személyeskedésnek, gáncsoskodásnak s önhittségnek gunyolják, pedig az ő ítéletei az erőslélek meleg kiömlései voltak, melyek magukon mindig erkölcsi nemes bosszszanko-
dásnak hordották eleven képeit. Felemelt fővel, férfias elszánt-
sággal vívott ő folyvást, még akkor is, midőn gunyolták amaz ügyért, melynek igazságát hitte, a kötelesség teljesítésében keresvén egyetlen jutalmát s meg volt győződve, hogy az igazság magvait az önkény bármely irtó szerei mellett is a jövődő kikeleti s gyümölcsöztetni fogja. Szolgált hivatal nélkül, használt jutalom-, munkás volt fény nélkül. A törvények mellett rendíthetetlen bátorsággal szólott mindenkor és mindenütt; akkor is és ott is, hol a nem bátor hallgatott, a hol a gyáva reszketett.« Így beszélt az ifju gróf Teleki nagynevű barátja sírjánál, mintha saját magának követendő példányképül állította volna fel, mert ilyen volt sok tekintetben ő maga is.

A néhány hónap mulva következő híres 34-ik évi ország-

¹⁾ E beszéd nyomtatásban is megjelent ily czím alatt: Malomvízi gróf Kendeffi Ádám emléke. Kolozsvár, 1834.

gyűlésre Küküllővármegye választotta meg követévé s itt valamint a következő mindenik országgyűlésen állandóan az alkotmányos ellenzék soraiban küzdött báró Wesselényi Miklós, báró Kemény Dénes, Szász Károly, a két Bethlen János, Zeyk József, Zeyk Károly, Véér Farkas, gróf Gyulay Lajos, gróf Rédei János, Cserei Miklós, Pálffy János s még oly sok derék hazafi társaságában s általában a pártok — még inkább saját pártja — hasznos voltát és szükségét elismerve és méltányolva, a nélkül azonban, hogy meggyőződését pártjának mindenkiben alárendelte volna.

Gróf Teleki Domokos nem volt elragadó nagy szónok, mint pl. Wesselényi, Kemény Dénes vagy Szász Károly s kivált beszéde elején akadozott, de mert mindannyiszor mélyen meg volt győződve állítása igazságáról, hatásosan beszélt, néha gunyolódó, sőt olykor keserű is volt, de aztán visszatért az érzelmesség és igazság érzete nemes pathosszára, a vitatkozásokban döntő befojtást gyakorolt s felszólalásainak nyoma az országgyűlési iratokban mindenütt fellelhető. Véleményét mindannyiszor egyenesen leplezetlenül mondotta ki s habár, mint mondtam, olykor a nevetségessététel és guny fegyvereit is használta a conservatív párt főbb emberei ellen, még is az országgyűlés minden tagja előtt tekintélyben és kedveltségben állott, mit különösen az által ért el egyfelől, hogy mindig a közös érdekeit tartván szem előtt, mellékcéloknak soha egyetlen szavával sem szolgált eszközül s másfelől, hogy a közvitatkozások élességét a társaséletbe soha sem vitte át.

1836-ban e tudományos akadémia is levelező tagjai sorába választotta. 1837-ben ismét Küküllővármegye küldötte az országházba. Az 1840—41-ik évi országgyűlésre a részekbeli vármegyék is meghivatván, gróf Teleki Domokost Zarándvármegye választotta meg; de meggyőződván, hogy a felsőházban több szükség van reá, barátai s elvtársai is óhajtván, székét a felső táblánál foglalta el.

1841-ben nagy csapás érte. Forrón és hiven szeretett nejét báró Bánffy Jozsefát ez év őszén a halál kiragadta karjai közül. A grófné hosszasán, három évig betegeskedett s a férjet e három évi aggodás nagyon kimerítette, idegrendszerét nagyon megrongálta. Ugyancsak az 1841-ik év végén Küküllővármegye

az erdélyi országgyűlésre újból követül választotta, de királyi meghívót is kapván, ezt fogadta el s követi helyét egyik pártfelének engedte át. Mint királyi hivatalos is azonban függetlenségét s előbbi meggyőződéseit teljesen fentartotta.

Az erdélyi ellenzék egy jó része, minthogy az 1834. és 1837-ik évi országgyűléseken a sérelmi kérdéseket mind rendre vitatta volt, idején levőnek találta, hogy a merev ellenzékeskedésből némikép kibontakozva, reform és haladási kérdéseket is hozzon szőnyegre. Főként tudván, hogy az urbér végleges rendezése még csak a távol jövőben történhetik meg, az urbéresek sorsának némi haladéktalan könnyebbitésére többrendbeli indítványt tett. E középpárt létrejöttén és szilárdulásán nagy hatással működött gróf Teleki Domokos s az ideiglenes urbéri czikkeket, a tekintélyes ellenzék daczára a többség elfogadta. Ez országgyűlés alatt rendszeres s országos bizottságok választattak, melyekben az ellenzék jelöltjei mindenütt többségben voltak. Gróf Teleki az urbéri bizottságba választatott s ott az előadói tiszttel ruháztatott fel.

Az 1844-ik év tavaszától késő őszig Szász Károly egykori kedves tanára, most barátja társaságában Németországot és Angliát utazta be, mely alkalommal fő figyelmet a nevelésügyi és mezeigazdasági viszonyok tanulmányozására fordítottak. Ugyanazon év végén a gróf Pozsonyba tért vissza s ott az országgyűlésen működött a következő 1845-ik év tavaszáig, mikor is hazatért Erdélybe, hogy a *rendszeres bizottságok* működésében résztvegyen, s ez év végén Helvetián és Hollandián keresztül ismét Angolországba utazott, mely ország első látogatása óta ellentállhatlan erővel vonzotta. E csoda országból — mint maga nevezi — néhány hónapi tartózkodás után Franciaországon és Párison át jött megint Erdélybe. Hol megint az országos urbéri bizottság munkálatait folytatta.

Ez évek alatt 1841-től kezdve a hirlap-irodalom terén is élénk munkásságot fejtett ki, előbb a Szalay és Csengeri által szerkesztett Pesti Hirlapban, később és mind gyakrabban a Méhes Sámuel lapjában az *Erdélyi Híradóban*. Elapott gróf Teleki Domokos, egy általa alakított részvényes társaság által meg akarta vétetni, de a kormány értesülvén, hogy a részvényesek csak is ellenzékiekből állanak, a vásárt sikeresen meg-

hiusította; ekkor aztán gróf Teleki a lap kiadásait maga egyedül fedezte. 1845. január 1-sől kezdve mondhatni teljes befolyása alatt állott a lap s ő mint főpátronus sokat is dolgozott lapjába.

Czikkeiben főleg a tanulás, mivelődés szükségét hangoztatta, mint legbiztosabb alapot az előhaladásra. Felszólalásainak tárgyai az akkori napi kérdések valának u. m. az urbér, a tagosítás, a közlekedési módok könnyítése, vasutak, jó országos és mezei utak stb. Az okoskodások, indokolások még ma is mind helyesek, csak az arányok változtak s a mint forgatjuk a derék Méhes öreg lapját, még olyanra is találunk, hogy a gróf megtámadja Csengeri Pesti Hirlapjának összpontosítási törekvéseit. Még akkor távol állónak látszott egy központi felelős magyar kormány s még akkor jobban bíztak a vármegyei rendszer hatalmában, mint ma. Most az akkor érdekes dolgok jó része nagyobbára már elavult s az akkor égetőkérdések már letűntek a tárgyalási szinpadról, de akkor hamar felzajlították a politikusok szenvedélyeit, gróf Teleki azonban akkor is, mint mindig, nemes fegyverekkel s jól iskolázott modorban viaskodott.

Az országos bizottság által készített urbéri munkálat az 1846-ik évi erdélyi országgyűlésen, melyet a kormány a lehető legconservativebb elemekből állított össze, nagy ellenzésre talált; különösen a királyi hivatalosok, azaz a nagyobb birtokú nemesek részéről. És ezek a követek közül is többeket elhódítván, a munkálat meg is bukott. Ez volt a korszellemével számolni nem tudó s az új viszonyoktól remegő erdélyi nemeségnek, mint olyannak és a vakon kapkodó kormánynak utolsó erőfeszítése. Létrejött aztán egy oly munkálat, mely az osdiság és szívtelen erőszak bélyegét hordta magán s a két magyarahaza minden jobb érzésű fia által, mint retrográd lépés, határozottan roszszaltatott. Az ellenzék egyik vezére, báró Kemény Dénes a makacs küzdelemben kimerülve és a sikertelenség miatt elkeseredve, odahagyta az országgyűlést. Midőn aztán a törvény már el volt fogadva, az ellenzék egy tiltakozást szerkesztett, mely gróf Teleki Domokos tollából került ki. E nyilatkozatnak, valamint az egész küzdelemnek a gyűlés alatt czélja volt egyfelől a kormányt a hazai érdekek felől felvilágosítani, másfelől bebizonyítani, hogy az országban jelentékeny

párt létezik, főleg a nemesség nagyobb részét képviselő követek közt, mely párt urbéres honfitársai iránt igazsággal és józan politikával viseltetik. Az egész 1846-ik évi országgyűlésen mélyebb megfontolást igényelt s nehezebben kivihető feladat volt, hogy a kevésre olvadt ellenzék az elméleti szabadelvűs-ködés és sérelmeskedés meddő terétől óvakodva, a gyakorlati és tárgyas vitatkozás terén maradjon.

»Naponként megvittunk az eszmék mellett — mondja gróf Teleki jegyzeteiben — a melyeket nem csak igazságosaknak, hanem hasznosaknak is tartottunk, de minthogy törekvéseink sikertelenek maradtak az országgyűlés urbéri munkálatainak befejezésekor, beadtuk az általam szerkesztett óvást melyet később, a kifejezéseket kissé szelidítve, az állam legmagassabbban álló férfiaihoz is beadtam s ezzel az országgyűlést egy időre én is odahagytam.«

»Az 1847-ik év végét s az 1848-ik év elejét a magyar-országgyűlésen Pozsonyban töltöttem, tavasszal (május 29-én) az erdélyiben vettem részt. Az 1848-ik évi pesti közösországyűlésre Alsófehérmegye is, Küküllővármegye is megválasztott, melyek közül ez utóbbinak oly sokszor bennem helyezett bizalmát fogadtam el. Ez év végén egészségem teljes megbomlása és idegrendszerem elgyengülése visszavonulásra kényszerített. A vér-özönnel járó forradalomban nem találtam örömet.«

A forradalom után a gróf a közélettől teljesen visszavonulva, a mezeigazdaságnak és történelmi tanulmányainak szentelte életét.

Gróf Teleki Domokos nyulánk, karcsú termetű, de ideges, gyenge testalkatú ember volt s ha végigtekintünk élete pályáján, kételkedve kérdezzük ugyan, hogy volt képes ily fáradhatatlan munkás életet folytatni. Mezei gazdaságát terjedelmes jószágaiban maga ügyelte fel, résztvett az erdélyi gazdasági-egylet és a reformátusok egyházi főtanácsának gyűléseiben és bizottságaiban, valamint a marosvásárhelyi és udvarhelyi főiskolák- s a maroskerületi egyház ügyeinek rendezésében, mint főgondnok; templomok, iskolák építését vezette; a mellett szemét egy perczig se fordította el az ország nehéz állapotáról,

sőt a sajtó-viszonyok szerint czikkeket is irt az erdélyi lapokba s történelmi munkáin dolgozott. Másfelől akár Kolozsvárt, akár Marosvásárhelyt vagy kedves Gernyeszegén tartózkodott, a komoly alkotmányos érzelmű emberek társaságának központja volt. A merre megfordult, az emberek, a jó hazafiak benne reménykedtek, tőle vártak bátorítást. Mit mond ehez gróf Teleki Domokos? Mit tanácsol a gróf? van-e reménye a gernyeszegi grófnak? hisz-e még a jobb időkben? kérdezték mindenfelé az ötvenes években. Gazdaságainak vezetői, jogtanácsosi, titkárai mindannyian mivel, derék hazafiak voltak, kikkel a legmiveltebb ember is örömet társaloghatott s a gróf igen jól érezte magát köztük. Ezeknek egyike — Gálffi Sándor úr, ki tizenhat évig, mint titkára és jószágfelügyelője, közvetlen közelében élt, — a gróf nagy munkagyőzségére így felelt: ennek oka a rendszeresség, az időnek helyes beosztása és a nagy mértékletesség volt, melyet a gróf kora ifjúságától fogva szem előtt tartott. Saját természetét tanulmánya tárgyává tevén, jókor kiismerte, hogy mi árt és mi használ, a mit hasznosnak talált, azt követte s a mi ártalmasnak bizonyult, távol-tartotta magától, izgató fűszereket, szeszes italokat nem élvezett, sohasem dohányzott.

A legnagyobb mértékben pontos, rendtartó volt, miben néha a pedanságig ¹⁾ ment. Munka nélkül soha egy órát sem

¹⁾ A pontosság szeretetéről álljon itt egy adat. Kolozsvárt történt, hogy egy 17—18 éves rokonszenves ifju bebocsátást kér a grófhöz. A gróf írásztalától felkelve, elibe megy s kérdi: Az úr ki? Hovávaló és mit akar? Tanuló és szegény vagyok — válaszolt az ifju — nem tudom fizetni a tandíjt s nincsenek könyveim s e miatt tanulásom félbe kellene hagynom. Méltóságodhoz folyamodom, mert hallottam, hogy jó szívű, ne hagyjon elesni, segítsen fel 20 firttal. A gróf nem az az ember volt, a ki első látásra bizalmát mindjárt odaadja valakinek, azzal bocsátja el: hozzon bizonyítványt igazgató-tanárától s holnap reggel 9 órákor pontosan jöjjen el ismét. A tanuló Takács János igazgató-tanárától jó bizonyítványát kikapva, másnap 10 órákor jelentkezik. A gróf neheztelt, hogy 9 órára rendelte és csak 10-kor jött a fiú s kiizent hogy jöjjen másnap 9 órákor. Eljött 8 órákor s jelenti magát. Ekkor a gróf már haragudott, hogy most hamarabb jött s ismét elküldi a szegény fiút, hogy jöjjen másnap 9 órákor. A fiú nem tudta mit gondoljon, búsult, bosszankodott, hogy a gróf talán tréfát űz vele, de harmadnap is eljött és most pontban

töltött s szemei gyengeségén az írást és olvasást illetőleg úgy segített, hogy jó felolvasókat tartott s a tollba mondásban kitűnően begyakorolta magát. Maga mindig dolgozván, alárendeltjeitől is megkívánta a munkát és szorgalmat, ha aztán a kötelességnek elég volt téve, ő volt a legkellemesebb társalgó s az eszes, szellemes tréfát még tisztjeitől is jó néven vette. 1873-ban a bécsi világkiállításra utazván, jószágai igazgatójának azt mondja: Végezze el ezt és azt és azután jöjjen fel maga is Bécsbe, töltsünk ott egypár hetet, mulatunk is, tanulunk is. De Kolozsvárról új rendelkezéseket tesz, melyek az elvégzendőket megszaporították. Budapestről szintén ilyen levelet kap az igazgató. Bécsben aztán két-három napot töltve a gróf, zugolódo levelet küld, hogy hát miért nem jő, mirt késik stb. »Pár napig még nem mehetek méltóságos uram — felelt a megbízásokkal elhalmazott igazgató — mert méltóságod számára egy gőzembert keresek.« A gróf megértette a célzást s mikor aztán Bécsben találkoztak, nevetve szólt: Az úr pompásan leviczczelt!

A Marosvásárhelyt lévő Teleki könyvtár kéziratainak kivonatozására és regesztrálására 1851-ben szövetkezett néhai Deák Ferencz kir. táblai ügyvéddel ¹⁾ s mintegy 8 évig dolgoztak együtt, tanulmányozva Erdélynek az osztrákház uralkodásától fogva lefolyt történeteit. E tanulmányoknak eredményei a később megjelent »*Hora támadása*« a »*Székelzhatárőrség*« és a »*Két kaluger*« című munkái. Ez időben a legtöbb idejét Gernyeszegen töltötte s a téli három-négy hónapot Kolozsvárt s a hazafias alkotmányos érzésű polgárok által az ország egyik vezérének tekintett; habáre vezériminőségben az elsőséget át kelle engedni másnak vagy legalább meg kelle osztani egy más, talán még hatalmasabb egyéniséggel: *gróf Mikó Imrével*. Ekétnagy polgár körül csoportosult az egész közvélemény, voltak kik Mikót, voltak kik Teleki Domokost tartották elsőbbnek. Mondták, hogy versenyzés is van köztük, de ennek positiv nyomait bajos volna kimutatni.

9 órakor. A gróf várta, jó indulattal kiadta neki a kért segélyt s így szólt: Lásza az úr fiatal ember, tanuljon pontosságot, hasznát veszi az életben s ha 9 órára hívják, ne menjen se 10 órakor, se 8-kor.

¹⁾ Lásd Jakab Elek érdekes cikkét a »*Figyelő*« VI. kötetében 195. lap.

Mindkettő patriarchális régi divatú ember volt, tiszteletre-méltólag viselte magát a multban s a forradalom után mindkettő visszavonult a magánéletbe, a mezei gazdaságnak és a tudományoknak élt. Ezenkívül mindketten hitfelekezetük egyházainak és iskoláinak emelésére, ügyeik rendbehozására fordították főfigyelmöket. Mindkettő takarékos jógazda s a mellett mindkettő bőkezű adakozó volt.

Házánál mindkettő vendéglátó és vendégszerető házigazda volt. Mindkettő érezte, hitte a haza sorsának jobbra fordulását, de Mikó vérmesebb volt, Teleki pessimismusra hajlandóbb. Mikó közelebb tudott lépni az emberekhez, versatúsabb volt az emberekkel való bánásmódban, felkereste, maga körül gyűjtötte a bizalomra méltókat, s úgy volt meggyőződve, hogy az embereknek a szívére kell hatni, serkenteni, ösztönözni, biztatni kell őket. Teleki azt tartotta, hogy az igazságnak, mint olyannak, győző hatalma van s megszerzi magának a hivatást. Mikó az embereket kiismerte s alkalmazni tudta. Teleki az embereket a hazafiság szerint osztályozta s az igaz hazafit, ha eszes, munkás ember volt, előbbvalónak tartotta a legnagyobb rangúaknál. Mikó a társas-élet, Teleki a politika neveltje volt; amabban több volt a demokracziá, ebben több az idealismus. Mikó és Teleki talentum dőlésében közel álltak egymáshoz. Mikó tán többet tanult, többet olvasott. Teleki jobban magába olvasztotta tanulmányait. Mindkettő hajlandó volt beszédben, írásban a rethorikai szépségekre. Mikó stylussa színezettebb volt, forma-érzéke erősebb és finomabb. Teleki művei mindig a kitűzött cél felé törekszenek, szabadabb a gondolása s bátrabb a meggyőződésben. Mikónál mindig kész volt az iniciativa, Telekinél a kritika. Mikó félt a hallgatag visszavonulástól, mely tétlenségnek látszott a közügyek terén; társulást, együttműködést kívánt előidézni minden téren. Teleki bírálta a helyzetet, a viszonyokat, semmit sem akart kockáztatni s csak az egyéni szorgalmat, takarékoskosságot és mivelődést hirdette. »Ily viszonyok közt — mondá az ötvenes években — a legigazabb, a legjobb ember is megromlik, ha magányából kilép.« Ez években, midőn az erdélyi muzeum megalakításán dolgoztak, gróf Teleki Domokos, Mező-Csánból, 1856. nov. 22-én aggodalmas levelet intézett Mikóhoz, mert értésére esett, hogy

a kormány kifogásokat tesz, akadályokat emel s mert félt, hogy a kormány saját céljaira akarja felhasználni a leendő intézetet, így irt: »Az *erdélyi muzeum* név igen tágas, legyen benne a *magyar* ¹⁾ jelző is, különben trilingve muzeum lesz, s oly térre lépünk, honnan a visszatérés mind nehezebb lesz. Be fog hatolni az idegen elem közinkbe s Kolozsvár is áldozata lesz. Mintsem a muzeum a kormány szerencsétlen s célra nem vezető, de mégis sok nyomorúságot okozó denationalisáló intézményeit szaporítsa, inkább mondjunk le az egésztől.« stb.

Az egész levél bizalmas, őszinte s melegséggel van írva, de gróf Mikó félt, hogy ha gróf Teleki ez irányban talán beszélni kezd s nézeteit propagálja, ártani fog a magyar hazafiak egyetértésének, Kolozsvárt, 1856. decz. 4-én kelt levelében, kissé szenvedélyesebben és hosszasan felelt. Ő is tudja méltányolni Teleki kétségét, de másképen következtet. »Istenre kérlek barátom, ne szakadozzunk. Vagy győzz meg teljesen, ha rosszat tesztek, vagy segíts, ha jót. Mi lesz e nyomorult hazával, ha mindnyájan elhagyjuk s ha te nem segítesz elő, kihez forduljak tanácsért, istápolásért. Te csak a legjobbat akarod, vagy semmit, én a lehető jót is inkább akarom, mint semmit. Remélem, igaz hazafi érzelmekben nem kétkeled! És ha ez a város, mely századok óta őseinknek fészke, csak úgy könnyedén elveszteni magyarságát a mi szemeknk láttára, nem érdemeljük akkor az életet.

Belátásbeli gyengeségemet pótoljátok, én mindig kész vagyok s leszek minden jó hazámfiától s kivált tőled tanulni.«

Ugyanazon hónap 10-én Gernyeszegen kelt Telekinek teljesen kibékítő kis levele: »Kedves barátom! Nagybecsű leveledet vettem. Ha az eredmény nézeteidet igazolni fogja, nálamnál senki inkább örülni nem fog. Én szívesen meghajlok okaid előtt. Áldjon az ég!«

Míndkettő aristokrata volt a szó nemesebb értelmében. Mikó azt mondotta: minden ember csak annyit ér, a mennyire magát kimivelte. Teleki pedig így szólt: mi értelme volna a

¹⁾ E szót a kormány kitörölte.

születésnek, rangnak és vagyonnak, ha kötelességérzet nem párosul vele minden irányban?

Mindkettő a legnemesebb érzezből volt alkotva. Mikó olyan volt, mint a forgalomban levő aranypénz, mely mindenkinek javára van s melynek mindenki örvend. Teleki, mint a fényes szobor, melyben mindenki gyönyörködik s melynek látása mindenkire lelkesítőleg hat. Mikó az ország zászlós-ura volt s mellét az érdem-csillagok egész sora díszítette. Teleki tizenhét országgyűlésen vett részt, mint követ, főúr és képviselő. Mindkettő monarchista és dinasztikus érzelmű volt, oly tulajdonok, melyeknek a magyar királyság megalakulását s a magyar nemzet tapasztalatokban oly gazdag ezer éves életét köszönheti. Vezéreink voltak ők mindketten az ország legterhesebb éveiben s ha gróf Mikó Imrének kell adnunk az elsőséget, a második helyet gróf Teleki Domokostól senki sem vitathatja el.

Gróf Teleki Domokos 1861-ben a gyulafehérvári konferenciára megjelent s ez időtől fogva ismét élénk részt vett a politikában, mely tevékenysége úgyszólván, élete végső órájáig tartott. Ugyanezen évben résztvett a magyar országgyűlés felső tábláján s remek beszédet mondott az unió érdekében. Midőn pedig az országgyűlés hirtelen bezárásával az akkori országbíró egy váratlan zárbeszéddel lepte meg a főrendeket, melyben a sikertelenség nagy részét a vármegyék zajos magaviseletének tulajdonította, gróf Teleki Domokos oly ékes rögtönzéssel fordította vissza a sikertelenség okát a kormányférfiakra, hogy az egész felsőház bámulva hallgatta s szava visszhangzott minden magyar kebelben. Ezután végezte be történelmi műveit s ismét sok hirlapi cikket írt a Pesti Naplóban, a Kolozsvári Közlönyben és Bpesti Szemlében, legtöbbször saját neve alatt, máskor pedig X—Z aláírással.

Ezen közben Maros-Vásárhely városa 1863-ban a szebeni *Landtagra* képviselővé választotta, de ő a *Landtagot* törvényes országgyűlésnek el nem ismervén, elment ugyan magyar társaival együtt abba a városba, de ott Hajnald Lajos bibornok-érsekkel — akkor erdélyi püspök, — egyértelemben lévén,

leginkább kettőjük működésének volt köszönhető, hogy a magyarok és székelyek a Landtagba be nem léptek s együttesen aláírt nyilatkozatban jelenték ki ő Felségének ebbeli komoly elhatározásukat.

1864-ben a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók nagy gyűlésének volt elnöke Marosvásárhelyt,¹⁾ hol a nagy számmal megjelent tagok s a még nagyobb számú helybeli és vidéki vendégek előtt emelkedett hangú s rokonszenves megnyitó beszédet tartott. Párnap mulva pedig a Nyárad-Szeredában rendezett innepélyen egészen új — a népszónoki térre lépett, midőn a több ezerre menő népkivánságára hatásos szónoklatot rögtönzött. A nagy gyűlés végjelenetei a gerneszegi kastélyban és a Marosvizétől átmetszett gyönyörű park árnyas lombjai alatt folytak le, midőn a gróf mintegy 600 vendégét, mint a legszeretetre méltóbb házi gazda szép családja körében fogadta.

1866-ban Marossszék küldötte fel Pestre, mint képviselőt s képviselő is maradt 1875-ig. Ez időben még inkább lehetne csodálkozni, hogy gyenge testalkatával s gyengülő érzékekkel miként győzött annyi munkát, hisz egész lelkéből foglalkozott a politikával, nevelési, iskolai, egyházi, mezei gazdasági s nehéz gyámsági ügyekkel, azonkívül a napi- s tudományos irodalomnak is áldozott. Minthogy pedig szeretett mindent látni, mindenütt jelen lenni, saját kiterjedt gazdasági ügyei is annyi bajt és gondot adtak, a mennyi egy embernek bőven elég lett volna. Irodalmi munkái közül nevezetesebbek: emlékbeszédei gróf Kendeffy Ádám, báró Wesselényi Miklós és gróf Széchenyi István felett, az elsőt és utolsót Kolozsvárrt, a harmadikat e tudományos akadémia körében tartotta. Legtöbb melegség ömlik el a Kendeffy felett mondott szép beszédében, melyet az ifjuság nemes lángja hat át, azonban irodalmilag legértékesebb a Wesselényi Miklós felett tartott beszéd, melyben a nagy hazafi erényei és hibái egyaránt alaposan és igazságosan vannak méltányolva. Történelmi művei közül a *Két Kaluger*, a *Hora-*

¹⁾ Az 1863-ik évi pesti nagy gyűlésen ugyan első elnöknek, Haynald Lajos bibornok, akkor erdélyi püspök, választatott volt meg és gróf Teleki csak másod elnöknek. De időközben a politikai vihar kitört Haynald felett s neki Erdélyből rögtön és végkép távozni kellett.

támadás és a Székelyhatárőrség története készült el, mindenik hiteles adatokon épült, alapos, szépen kidolgozott, tulzásoktól ment, mondhatni mérséklettel irt mű, melyek e tekintetben maradandó és kimerítő emlékei az eseményeknek, de maga a tárgy-választás mutatja, hogy szerzőjük akkor foglalkozott velük, midőn az osztrák kormány Magyarország és Erdély alkotmányát elnyomva, teljes korlátlansággal üzte vészes politikáját. Mintha a némaságra kényszerített patrióta felkiáltásai volnának e művek: Jól ismerünk titeket, máskor is tettetek balfogásokat, akkor is tudatlanok és gonoszok voltatok, akkor sem sikerült minket megsemmisíteni, *most sem fog sikerülni*. Legnevezetesebb azonban a néhai grófnak *Erdély és az osztrák kormány* című röpirata, mely Lipcsében 1865-ben jelent meg. A Nádasdi-Reichenstein kormányát, a szebeni Landtag viselt dolgait s az alkotmányos érületű magyar és székely képviselők eljárását tárgyalja, oly éles kritikával s oly megsemmisítő ítélettel, hogy még most sem olvashatjuk megindulás nélkül, midőn az események rég elsöpörték e politikai kártya-várakat.

1873-ban a gróf egészségi állapota tetemesen gyengült s némi kis elégedetlenség, talán meghasonlás is vett erőt kedélyén; amaz év elején utazást tett Olaszországba, mely jótékony hatású volt, onnan visszatérve, Gernyeszegre vonult. Az ötvenes, hatvanas években ő volt az unió leglelkesebb bajnoka, melynek bizonyságául szolgált 1861-ik évi felsőházi beszéde, magaviselete Szebenben s minden szava, igyekezete, de úgy látszik, midőn bizonyos időt is elvárt, a valóság a maga részleteiben nem egészen felelt meg várakozásának. A nyilvános gyűléseken végleg elhallgatott s folytonosan az erdélyi viszonyok rendezésével tépelődött, gyűjtötte az erdélyi adatokat, még azt is pontosan számbavette, hogy hány embert küldött a kormány Erdélybe s hányat nevezett ki a központba s ez adatait 1874-ig pontosan jegyezte.¹⁾ S magánkörben sokszor kijelentette, hogy: a részleteket illetőleg a szónélkül való feltétlen unió nem volt a legcorrectebb eljárás. De nyilvánosan soha se szólt, mert nem remélte hasznát, sőt ellenkezőleg sokszor csendesí-

¹⁾ Szándéka volt e részben a kormányhoz egy memorandumot adni be.

tette a zajongókat, mert meg volt győződve, hogy: Erdélyországot szellemi ügy, mint anyagi érdekei az anyaországgal való szoros egyesülésre utalták, de azt is tudta, hogy 300 éves önállásból logikai következetességgel folyó tényeket, viszonyokat, emlékeket és érzelmeket megsemmisíteni, elfojtani s helyökbe az új állapotoknak megfelelőket alkotni, nem lehet rövid idő eredménye s nem az 1867. óta lefolyt időé, ha még egyszer oly bölcsen kormányoztattunk volna is.

Nem szándékom ez alkalommal e tárgynál hosszasan időzni, de mindnyájan tudjuk, hogy ily körülmények közt sok surlódás, sőt keserűség is szokott előfordulni.

A régibb hazafiak közül gróf Teleki Domokos, gróf Mikó Imre csaknem az utolsók voltak, kik az erdélyi országrész keserűségeit enyhíteni tudták, kik a bántalmakat elsimítani, a sérelmeket kiegyenlíteni, a fenyegető bajokat megakadályozni legtöbbször sikerrel törekedtek. A cselekvőknek megtudták magyarázni a helyzetek kényességét, a szenvedőkkel meg tudták értetni a viszonyok parancsoló kényszerűségét. Ki fogja ezt ezután tenni? Ki lesz oly önzetlen tiszta, hogy szavainak feltétlen bizalommal hihessünk!

Gróf Teleki Domokos egészségi állapota folytonosan gyengült, habár érdekeltségét minden iránt utolsó órájáig megtartotta, hisz tulajdonképen ágybanfekvő beteg alig volt egy-két napig. Már tudtuk jól, hogy az enyészet reá tette kezét s mégis, midőn 1876. máj. 1-én halála híre elterjedt, megdöböntő volt, az egész Erdélyt mély bánat fogta el s alig vigasztalt a hír, hogy utolsó perczig eszméletnél volt, s hogy kedves gyermekei körében s szerető hű neje karjai közt lehelte ki nagy lelkét. Az egész magyar nemzet megsiratta őt. A különböző testületek, az evangelico-reformatusok egyházai, a főiskolák egymás után méltó gyászünnepeket tartottak a néhai széplelkű hazafi emlékére s amaz országrész legékesebb szónokai emlékeztek meg a hasznos és tanulságos életpályáról.

1866-ban¹⁾ egy ismerőse így jellemezte őt: »Teleki Domokos kora ifjúságától fogva a klasszikus tudományok alapján kezdett tanulni s nyilvános iskolákba járt. Már korán kiváló

¹⁾ A »Magyar Világ« című lap tárczájában.

hajlamot érzett és tanúsított a hazai közügyek iránt s nagy szorgalommal tanulmányozta ama tárgyakat, melyek a közügyekben való nyomatékos szereplésre szükségesek. Hajlamai és összeköttetései egyenesen az ellenzék pártjához vonták, hol Erdély legjelesebb fiaival találkozott s jött úgyszólván mindennapi érintkezésbe és barátságba. Szürkébe vegyült 50 év körüli ember, eszes nagyon, mint minden Teleki, véghetetlen sok tanulása van s alig hiszem, hogy Erdély történelmét valaki jobban ismerje, mint ő. Meggyőződése a magyar birodalom elodázhatatlan szükségessége, a magyar nemzet életrevalósága és hivatása, a magyar alkotmány jogosultsága s az ország alap-törvényeinek cultusa, mintegy vérévé vált. A ki ezek ellen tör, akár tulzott loyaltásból vagy tudatlanságból, akár fanatikus türelmetlenségből, akár nemzetiségi ábrándozásból vagy demagog káprázatokból, az olyan kitette magát gróf Teleki Domokos nyílt támadásának; és a kit ő megtámad, rendesen minden okoskodását tönkreteszi s az egész egyéniséget mintegy megsemmisíti.«

Midőn meghalt, a református egyház évi jelentésében egyebek közt így emlékezett meg róla: »Az egyházi téren is korán megkezdte nemes munkálódását s mint a vezérférfiak egyike vett résztama nehéz küzdelemben, melyet az erdélyi református anyaszentegyháznak megtámadott önkormányzati joga, szabadsága s ezeknek védbástyái az iskolák és egyházak érdekében a forradalmat megelőző évtizedekben vívnia kellett s a győzelem dicsőségéből jelentékeny osztályrész volt a nemes grófé.

E küzdelmek a forradalom után újra kezdődvén, nem csak szóval és tanácscsal, hanem tettekkel és áldozatokkal is szolgálta az anyaszentegyház nemes ügyét s a marosvásárhelyi és udvarhelyi főiskolákat ezerekre menő alapítvánnyal gazdagította s általában, mint több főiskola és egyházmegye, majd az egész egyházkerület főgondnoka, a közvélemény egyhangú ítélete szerint összes társai előtt mintaképül szolgált.

Családi élete mindvégig boldog és példás volt. Szeretett első nejét, báró Bánffy Jozefint korán elveszté, de évek mulva behegedvén a szív sebe, új boldogságot talált második nejében, gróf Teleki Klementinában. Amattól Zsófia (báró Vay Béláné)

s Jozefin (özv. gróf Teleki Sándorné), emettől fia Géza, (kinek neje gróf Bethlen Margit) és leánya Ilona (gróf Bethlen Istvánné) maradtak hátra.

De özvegye, gyermekei s unokáinak mély gyászában az egész ország fájdalma s mindenekfelett az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház nagy veszteségének keserű érzete vegyül s a könyvek mellett nemes jellemének elévülhetlen gyémántja ragyog a tisztelet és kegyelet ama koszorúján, melyet ravatalára az anyaszentegyház letesz. »

A néhányan egyik hű tisztelője és ismerője így ír: ¹⁾ »gróf Teleki Domokos igazságos jellemű férfi volt, mint egy Aristides. Egyenes lelkülete nem tűrt semmi facsarosságot, még legközelebbi rokonától sem. Azt tartotta, hogy becsületesnek lenni nem érdem, hanem kötelesség. Rendtartó volt a példánsságig, a rendszeretet csaknem vérévé vált. Nagy lelkű ember volt s mint vagyonos urnak, zsebe eléggé igénybe is volt véve. Az elesettek árvák, özvegyek, égettek, szegény iskolák, egyházak, jótékony célra kéregetők hosszú serege folytonosan szivattyuzta pénztárát és soha sem bocsátott el senkit valamely adomány nélkül. Ugy gondolkozott, hogy a jóltevés az embernek legszebb kötelessége. Egyik rokona és barátja ²⁾ a következőleg emlékezett meg róla hozzám intézett nagyérdékű levelében: »Terjedelmes jószágait okszerű és az idővel haladni tudó gazdálkodás mellett épen, minden kellekkel ellátva, instruálva hagyta utódaira. Jól megválasztott tisztviselőitől igazságot, pontosságot kívánt, de megbecsülésben, haszonban is részesítette őket. Fényes házat tartott s e mellett adakozó volt. Egyeseknek, közintézeteknek, hazai vállalatoknak sokat juttatott, semmi közadakozásból magát ki nem vonta. Nyájas társalgású, szerény, jóötletekben gazdag, tréfás, adomákat kedvelő, és minden hiuságtól ment volt. Hazáját, családját imádásig szerette, azok boldogsága volt élete főgondja. Az országban szeretve tisztelt és becsült

¹⁾ Gáfi Sándor úr, ki előbb mint titkára, később mint jószágainak igazgatója, 15—16 évig volt mellette (s van jelenleg ugyanazon állásban az ifjú gróf Teleki Géza mellett.)

²⁾ Gróf Teleki Miklós, valamint báró Kemény István hozzám intézett becses leveleikben.

egyén volt. Soha senki valami jellemhibát még reá fogni sem merészelt. Szava döntő volt; ítéletén megnyugodtak, úgy országos- mint családi- és magán-ügyekben, oly fennállott, mint maga az igazság.«

De nem tennék eleget kötelességemnek, ha e helyen és ez órában hibáiról is meg nem emlékezném, hisz ember volt ő is, tökéletes nem lehetett. És mi az egész embert szeretttük és tiszteltük s úgy, miként volt erényeivel és gyarlóságaival együtt tartottuk méltónak, hogy 1836-ban levelező, 1855-ben igazgató-, 1861-ben tiszteletbeli tagjaink sorába emeljük őt, ki az ország tanácsában és a nemzet szívében régóta oly kitünő helyet foglalt el.

Azt mondják róla, hogy igen is kételkedő, fontolgató, szórszálhasogató ember volt, néha kis dolgokkal is napokig törődött s csekély dolgok megoldására ügyvéd, mérnök, orvos, bíró tanácsával élt; meglehet s lehet az is, hogy e hibájának kárát is vallotta, időt és tőkét veszített. De vajjon helytelenül tette-e, ha a maga általános nagy miveltsége mellett tekintetben tartotta a szakképzettséget is s vajjon annyi politikai válság között, melyeket átélt, nem volt-e elég oka, hogy a konkrét esetekben olykor kétkedő és szórszálhasogató legyen; sőt nem volt-e épen szükséges e tulajdonság történeti művei megírásánál, midőn mindannyiszor hazai történetünk legbonyolultabb és legkényesebb cselszövényeit fejtegette és kísérte kérlelhetetlen szigorú kritikával?

Azt is mondják róla, hogy sokfelé forgácsolta talentomát s hiába szokta meg a mással olvastatást s gyakorolta be a tollbamondást, hasztalan vette maga mellé a legkitünőbb titkárokat és segítő munkásokat s bár idejét óráról-órára beosztotta s a napnak egy pillanatát sem töltötte munka nélkül, még sem tudott mindenhová elérkezni, a hová akart, mert erejét szétforgácsolta s ez az oka, hogy oly nagy emberré nem lett, sem mint politikus, sem mint író, a milyen a természettől adott tehetségei és társas életi viszonyainál fogva lehetett volna. Erre csak azt felelhetem, hogy egész élete s életének minden percze egy nagyszerű feláldozás volt a közérdekek oltárán.

De vajjon, melyik téren is kellett volna szünetelnie? Ott kellett volna-e hagyni uradalmait, hogy a gyom verje föl az ősi curiák udvarát s az elpusztult birtokokra adósságot halmozva, utoljára nemcsak a kamatokat, de adóját sem tudva fizetni, családját zavarba vezetve, csőd előtt hagyja, midőn sírba száll? Vagy pusztulni hagyja szépreményű gyámfiait?¹⁾ s ne gondoljon a gernyeszegi és szentpéteri szegény néppel, kiknek számára oly szép iskolákat épített és alapított? Vagy magára kellett volna hagyni a vásárhelyi és udvarhelyi tengődő főiskolákat, hová annyi áldozatot hozott s ez utóbbiban egy szükség parancsolta tanári széket állított.²⁾ Hisz ezek nélkül lehetett volna író is, politikus is?

Vagy tán irodalmi működéséről mondott volna le; — ki merészelte volna oly bátran és tisztán, oly nyugodtan és híven megírni a Hora-Támadás-, a Székelyhatárőrség- és a Nádasdi kormány történetét és birálatát, mint ő, s hány jó ügy megértésétől s hány vigasztaló szótól fosztottuk volna meg harmincz éven át a magyar olvasó közönséget?

Végre talán ép a politikától kellett volna magát távol-tartania s élni csupán magánérdekei előmozdításának? Ki lett volna akkor alkotmányos szabadságunk egyik hatalmas őre, ki írta volna meg az 1846-ik évi erdélyi urbéri törvények ellen a repraesentatiót, hogy az erdélyi nemesség míveltségéről és jóakarataról bizonytságot tegyen, ki állott volna a magyar és székely képviselők élére a szebeni Landtag küszöbén, hogy kemény ítéletet mondjon az eltévedettek és ámitók felett s önérzetre ébreszsze az igaz hazafiakat?

Ó bizonyára, lehet, hogy gróf Teleki Domokos széptehetségeinek szétosztásával a tudományosság, a vagyonszerzés vagy a mezei gazdaság elvont fogalmai némi megrövidítést szenvedtek, de családjának gondos, bölcs atyja, az egyháznak,

¹⁾ Hat ifjú gróf Bethlen: Géza, Domokos, Béla, János, József és Sándor.

²⁾ Mondván: »Ápoljuk a székely érdekeket, hogy ha majd a germanisatio elkorcsosítja a nemzetet, legyen hová fordulni tiszta magyar oltóágért, hazafiúi szellemért, s ősi lelkesedésért, mert e földre sem a german, sem a szláv faj politikája beolvasztó kemenczéjét egy könnyen fel nem fogja állíthatni.« A néhai gróf saját jegyzeteiből.

iskoláknak, szegényeknek buzgó pártfogója, az irodalomnak vitélő harczoza s hazai közügyeinknek egyik feledhetetlen vezére volt.

Nemzeti fejlődésünk ez átmeneti korszaka is sokszor megkövetelte s megkívánja még ma is nagyobb szabású hazánkfiától az erők szétszétását. A különféle tehetségekkel megáldott, tiszta lelkiismetű, szeplőtlen jellemű férfiak nálunk is meglehetősen ritkák, s a kit ilyennek ismer meg a nagy közönség minden dolgaiban, tőle kér tanácsot, s ez által gyakran a legheterogénebb tárgyak tanulmányozására kényszeríti leginkább szeretett nagyjait. Hisz tudjuk, hogy néhai gróf Teleki Domokos nem az első jobbaink közül, kiket erejük szétforgácsolásával vádolnak — de fájdalom, sokkal többen vannak ép a társas-életi viszonyoknál fogva hivatottak között, a kik tehetségeiknek legkisebb részét sem áldozzák a közügyeknek. És én milliószor többre becsülöm az olyan hazafit, ki minden tehetségét s minden erejét a közjóra szenteli, — mint a bármi nagy névvel, vagy vagyonnal bíró dinastákat, kiknek életüket a közügyek- és a nemzeti mivelődés terén csak zord terméketlenség jelöli. Ezeknek mutatom én néhai gróf Teleki Domokost követendő példányul. Ezért irom be most nevét hazánk történet-könyvébe: *»mert a könyvnek, melyben a nemzetek jóltevőinek nevei vannak beíratva, betűi kitörölhetetlenek«* s azért állítom követendő példányul oly sokak elébe, mert tudom, hogy dicső emléke átragyog időn s enyészeten!

Bpest, 1881. febr. 14-én.